

فقہ مقاصدی
برسے نقش مقاصد شریعت در پویایے فقہ

دکتر محمد اسعدی

سرشناسه : اسعدی، محمد، ۱۳۴۰ -
 عنوان و نام پدیدآور : فقه مقاصدی؛ بررسی نقش مقاصد شریعت در پویایی فقه.
 مشخصات نشر : قم: حکمت گستر، ۱۳۹۹.
 مشخصات ظاهری : ر، ۲۲۵ ص
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۹۶۶۸۳-۴-۲
 وضعیت فهرست نویسی : فیبا
 یادداشت : کتابنامه
 عنوان دیگر : بررسی نقش مقاصد شریعت در پویایی فقه
 موضوع : فقه مقاصدی
 موضوع : Maqāṣid (Islamic law)
 رده بندی کنگره : ۲/BP۱۶۶
 رده بندی دیوبی : ۹۷۱/۳۱
 شماره کتابشناسی ملی : ۷۳۴۶۷۶۵

فقه مقاصدی؛ بررسی نقش مقاصد شریعت در پویایی فقه

نویسنده: محمد اسعدی

قم: انتشارات حکمت گستر

چاپ اول / ۱۳۹۹

رقعی / ۲۲۵ صفحه

ویراستار: محمد اسعدی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: محمدباقر مهرآبادی

طرح جلد: صابره اسعدی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۶۶۸۳-۴-۲

نوع شابک: تک جلدی

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

نشانی: قم، بلوار فردوسی، انتهای کوچه ۲۲، خ امام جواد، امام جواد، ۴، بلاک ۱۰

همراه: ۰۹۱۲۵۳۸۷۸۲۷ - پست الکترونیکی: asadihekmat@gmail.com

همه حقوق محفوظ است.

سرگشته
 مه ۱۶ خرداد

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات	۵
گفتار اول: مفاهیم	۷
بند اول: فقه	۷
بند دوم: تقسیمات فقه	۸
۱- فقه سنتی و فقه پویای جواهری	۸
۲- ظواهری و مقاصدی	۱۰
بند سوم: فقه مقاصدی	۱۱
بند چهارم: مقاصد شریعت	۱۳
الف) تعریف مقاصد شریعت	۱۳
بند پنجم: تقسیمات مقاصد شریعت	۱۴
۱- ضروری، حاجی و تحسینی	۱۴
۲- ذاتی و عرضی یا اصلی و تبعی	۱۵
۳- عام یا کلی، خاص و جزئی	۱۶
۴- دائمی و موقت	۱۷
۵. قطعی، ظنی و وهمی	۱۸
بند ششم: واژه های همسو	۱۹
گفتار دوم: مقاصد و مصالح شریعت	۲۵
بند اول: ماهیت فقهی مصلحت از نگاه فریقین	۲۵
الف) دیدگاه اهل سنت	۲۵
ب) دیدگاه امامیه	۲۶
بند دوم: مبانی مصلحت در فقه اهل سنت	۳۰
وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه امامیه و اهل سنت	۳۴
بند سوم: اقسام مصلحت	۳۵
۱- به اعتبار نگاه شارع	۳۶
۲- به لحاظ اهمیت	۳۶

- فصل دوم: تاریخچه اندیشه فقه مقاصدی ۳۷
- گفتار اول: تاریخچه اندیشه فقه مقاصدی ۳۹
- بند اول: فقه مقاصدی در عصر صحابه ۳۹
- بند دوم: فقه مقاصدی در عصر تابعین ۴۱
- بند سوم: فقه مقاصدی از دیدگاه ائمه مذاهب اهل سنت ۴۲
- بند چهارم: فقه مقاصدی پس از ائمه مذاهب ۴۳
- ۱- فقه مقاصدی از نگاه امام الحرمین (م ۴۷۸ق) ۴۳
- ۲- فقه مقاصدی از نگاه امام غزالی (م ۵۰۵ق) ۴۳
- ۳- فقه مقاصدی از نگاه فخرالدین رازی (م ۶۰۶ق) ۴۵
- ۴- فقه مقاصدی از نگاه آمدی (۳۱۵۵۱ق) ۴۹
- ۵- فقه مقاصدی از نگاه عز بن عبد السلام (م ۶۶۰ق) ۵۰
- ۶- فقه مقاصدی از نگاه قرافی (۶۲۶-۶۸۴ق) ۵۲
- ۷- فقه مقاصدی از نگاه طوفی (م ۷۱۶ق) ۵۳
- ۸- فقه مقاصدی از نگاه ابن قیم جوزیه (۶۹۱-۷۵۱ق) ۵۴
- ۹- فقه مقاصدی از نگاه علامه شاطبی (م ۷۹۰ق) ۵۵
- ۱۰- فقه مقاصدی پس از علامه شاطبی ۵۸
- ۱۱- فقه مقاصدی از نگاه محمد طاهر بن عاشور (۱۲۹۶-۱۳۹۲ق) ۵۹
- ۱۲- فقه مقاصدی از نگاه محمد علال الفاسی (۱۳۲۶-۱۳۹۴ق) ۶۰
- ۱۳- فقه مقاصدی از نگاه جمال الدین عطیه (ت ۱۳۴۶ق) ۶۰
- ۱۴- فقه مقاصدی از نگاه طه جابر العلوانی (۱۹۳۵-۲۰۱۶م) ۶۱
- ۱۵- فقه مقاصدی از نگاه یوسف عبد الله القرضاوی (ت ۱۹۲۶م) ۶۱
- ۱۶- فقه مقاصدی از نگاه احمد ریسونی (ت ۱۹۵۳م) ۶۳
- گفتار دوم: دیدگاه‌های نو و اختلاف رویکردها ۶۴
- ۱- رویکرد توسعه ۶۴
- ۲- رویکرد بازنگری ۶۶
- ۳- رویکرد تحدید ۶۶
- فصل سوم: ساحت‌های فقه مقاصدی ۶۹
- ساحت‌های فقه مقاصدی ۷۱

۷۲	گفتار اول: ساحت‌های فردی
۷۲	بند اول: حفاظت از جان
۷۳	بند دوم: حفاظت از عقل
۷۳	بند سوم: حفاظت از دین
۷۴	بند چهارم: حفاظت از مال
۷۴	بند پنجم: حفاظت از نسل
۷۶	بند ششم: حفاظت از کرامت و آبرو
۷۷	گفتار دوم: ساحت‌های عام
۷۷	بند اول: حفاظت از نسب
۷۸	بند دوم: حفاظت از امنیت
۷۸	بند سوم: حاکم‌سازی دادورزی و عدالت
۷۹	بند چهارم: همزیستی مسالمت‌آمیز جهانی
۸۱	فصل چهارم: بنیان‌های نظری فقه مقاصدی
۸۳	بنیان‌های نظری فقه مقاصدی
۸۵	گفتار اول: بنیان‌ها و ادله فقه مقاصدی در قرآن
۸۷	بند اول: نمونه‌هایی از مقاصد عام شریعت در قرآن
۸۷	۱- پیامبر رحمت
۸۹	۲- اسلام و مبارزه با فساد
۹۱	۳- حیات طیبه
۹۱	۴- نفی یهودگی در افعال و احکام خداوند
۹۲	۵- شریعت سمحه و سهله
۹۴	۷- توصیف خداوند به صاحب رحمت در قرآن
۹۵	۸- تعلیل‌های قرآن
۹۵	۹- تاکید شارع به میزان اهمیت بالای قرآن
۹۶	۱۰- نصوص جامع مصالح
۹۷	۱۱- حکم خداوند بهترین احکام
۹۷	بند دوم: بیان مقاصد خاص شریعت در قرآن
۹۷	۱- هدف از اقامه نماز

- ۹۸.....۲- فواید و اهداف صدقه
- ۹۹.....۳- هدف از وضع حکم روزه.....
- ۱۰۰.....گفتار دوم: بنیان ها و ادله فقه مقاصدی درست
- ۱۰۰.....بند اول: بیان مقاصد عام شریعت در سنت
- ۱۰۰.....۱- هدف بحث؛ ارتقای اخلاق.....
- ۱۰۱.....۲- اسلام دین سمحه و سهله.....
- ۱۰۲.....۳- اسلام و آبادگری.....
- ۱۰۳.....بند دوم: بیان مقاصد خاص و جزئی شریعت در سنت
- ۱۰۳.....۴- حرمت حریم خصوصی.....
- ۱۰۳.....۵- یکی از اهداف روزه داری.....
- ۱۰۴.....۶- هدف از ازدواج.....
- ۱۰۵.....گفتار سوم: عقل و ضرورت وجود مقاصد برای شریعت
- ۱۰۵.....بند اول: دلیل نقضی.....
- ۱۰۵.....بند دوم: دلیل اولویت.....
- ۱۰۶.....بند سوم: دلیل کرامت.....
- ۱۰۶.....بند چهارم: دلیل حکمت.....
- ۱۰۷.....**فصل پنجم: چگونه می توان مقاصد شریعت را شناخت؟**
- ۱۰۹.....چگونه می توان مقاصد شریعت را شناخت؟
- ۱۰۹.....گفتار اول: استقراء.....
- ۱۰۹.....بند اول: معنای استقراء.....
- ۱۱۰.....بند دوم: استقراء در فقه المقاصد.....
- ۱۱۲.....گفتار دوم: شناخت علل امر و نهی.....
- ۱۱۲.....بند اول: نص صریح.....
- ۱۱۵.....بند دوم: اجماع.....
- ۱۱۶.....بند سوم: ایحاء.....
- ۱۲۰.....بند چهارم: مناسبت.....
- ۱۲۱.....بند پنجم: شبّه.....
- ۱۲۲.....بند ششم: سیر و تقسیم.....

۱۲۴	بند هفتم: دوران
۱۲۴	بند هشتم: طرد
۱۲۵	بند نهم: تنقیح مناط
۱۲۸	گفتار سوم: مجرد امر و نهی صریح ابتدایی
۱۳۰	گفتار چهارم: تعییرات قابل استفاده برای شناخت مقاصد شارع
۱۳۰	بند اول: تعییر به اراده شرعی و مثل آن
۱۳۱	بند دوم: تعییر از مصالح و مفاسد با الفاظ؛ خیر و شر، نفع و ضرر و امثال آن ها
۱۳۱	گفتار پنجم: سکوت شارع از ایجاد یا مشروعیت دادن به عمل با وجود معنای مقتضی و فقدان مانع
۱۳۳	.....
۱۳۵	فصل ششم: ظرفیت های فقه مقاصدی
۱۳۷	ظرفیت های فقه مقاصدی
۱۳۸	گفتار اول: عقل
۱۴۰	بند اول: کاربرد استقلالی
۱۴۲	بند دوم: کاربرد غیر استقلالی عقل
۱۴۲	بند سوم: کاربرد ابزاری
۱۴۴	گفتار دوم: نصوص عام از کتاب و سنت
۱۴۴	بند اول: نصوص عام از کتاب
۱۴۴	بند دوم: نصوص عام از سنت
۱۴۷	گفتار سوم: خطابات و نصوص مبین مقاصد
۱۴۸	بند اول: نمونه هایی از نصوص و خطابات مقاصدی
۱۴۸	(الف) قرآن:
۱۴۸	(ب) سنت:
۱۴۹	بند دوم: جایگاه خطابت و نصوص مقاصدی در استنباط فقهی
۱۴۹	(الف) مخالفان نقش مقاصد در استنباط فقهی
۱۵۰	(ب) موافقان نقش مقاصد در استنباط فقهی
۱۵۲	گفتار چهارم: عرف
۱۵۲	بند اول: جایگاه عرف در استنباط
۱۵۲	بند دوم: فهم عرفی

- بند سوم: مفهوم عرف ۱۵۴
- بند چهارم: رابطه عرف و واژه‌های همسو ۱۵۶
- بند پنجم: انواع عرف ۱۵۸
- بند ششم: موارد حجیت عرف ۱۵۹
- گفتار پنجم: استصلاح یا مصالح مرسله ۱۶۳
- بند اول: دیدگاه اهل سنت ۱۶۳
- بند دوم: نظر امامیه در خصوص مسأله استصلاح ۱۶۴
- بند سوم: نزدیکی دیدگاه امامیه و اهل تسنن در مصالح مرسله و امکان سازگاری بین دو دیدگاه ۱۶۶
- گفتار ششم: اصل تبعیت احکام از مصالح و مفاسد ۱۶۷
- بند اول: مخالفین تبعیت احکام از مصالح و مفاسد ۱۶۷
- ۱- ادله عقلی ۱۶۷
- ۲- ادله نقلی ۱۷۰
- ۳- قائلین به تبعیت مطلق احکام از مصالح و مفاسد ۱۷۰
- الف) ادله عقلی ۱۷۰
- ب) ادله نقلی ۱۷۴
- گفتار هفتم: افتتاح باب اجتهاد ۱۷۷
- بند اول: انسداد و دلایل آن ۱۷۷
- بند دوم: مفهوم افتتاح باب اجتهاد و دلایل آن ۱۷۹
- بند سوم: ادله افتتاح باب اجتهاد ۱۸۰
- ۱- دلایل نقلی ۱۸۰
- ۲- دلایل عقلی ۱۸۱
- گفتار هشتم: توسعه و تعمیم یا تقید و تضييق حکم ۱۸۳
- گفتار نهم: پیش‌گیری از حیل‌های شرعی ۱۸۴
- دیدگاه فقیهان امامیه ۱۸۸
- دیدگاه فقیهان اهل سنت ۱۹۰
- گفتار دهم: فهم صحیح و متفاوت نصوص ۱۹۲
- گفتار یازدهم: مقاصد شریعت؛ معیاری برای سنجش روایات ۱۹۵

۱۹۷	..... فهرست منابع
۱۹۷	..... الف) کتاب‌های فارسی
۱۹۸	..... ب) کتاب‌های عربی
۲۱۳	..... ج) مقالات فارسی

www.Ketab.ir

مقدمه

دین، مجموعه‌ای از اصول، قواعد و احکامی است که خداوند برای سعادت و نیک فرجامی انسان در این جهان و جهان پسین نازل کرده است. یکی از عوامل کارآمدی شریعت اسلام که خاتم ادیان الهی است، جامعیت، جهان شمولی و پویایی آن در همه زمان‌ها است که زمینه را برای کارآمدی و توفیق بیشتر در جذب مخاطبین و پاسخگویی به نیاز انسان فراهم کرده است و لذا ملاحظه می‌شود که در قرآن کریم مخاطب آیات الهی و دعوت اسلام، فقط مسلمانان و مؤمنان نیستند، بلکه تمام جامعه بشری بدون توجه به تمایزات گوناگون و قید زمان و مکان، مورد خطاب قرار گرفته‌اند.

پس از پیامبر(ص) با وفات صحابه و تابعین آن حضرت و متعاقب توسعه و گسترش قلمرو حکمرانی مسلمانان و ظهور تمدن نوین اسلامی، اختلاف عمیق آراء و نظریه‌ها در مسائل مختلف دینی به خصوص مسائل نوپدید نمایان شد و لذا علمای اسلام تعریف و تعیین قواعد و معیارهایی برای شناخت احکام شریعت را ضروری اعلام کردند، چرا که با توجه به تحولات اجتماعی رجوع مستقیم به کتاب و سنت پیامبر(ص) پاسخگوی مسائل مستحدثه و نوپدید مسلمانان نبود و لذا اصولی را مانند؛ اجتهاد به رأی، قیاس و... را بنیان نهادند.

اگر چه تاسیس اصول فوق با هدف خروج از بحران انجماد و تحجر بود، اما روش افراطی استناد به اصول مذکور، که گاه بر ظاهر کتاب خدا نیز سایه می‌افکند و

احکام به دست آمده از این اصول، بر ظاهر آیات قرآن ترجیح داده می‌شد و جسورانه از کتاب و سنت عبور می‌کردند. در مقابل کسانی بودند که بر ظاهر کتاب و سنت تاکید و پافشاری می‌کردند. رفتار این دو جریان مذهبی مسلمان، شرایط خطرناک و دهشت‌آفرینی را رقم زده بود و زمینه بروز هرج و مرج در حوزه استنباط احکام شرعی و ظهور بدعت‌های مغایر با شریعت و دین را فراهم نموده بود. برای مدیریت و پیش‌گیری از فاجعه شکل‌گیری بی‌رویه مذاهب فقهی که تا نیمه دوم قرن چهارم به یکصد و سی و هشت مذهب رسیده بود^۱ و اظهار نظرهای بی‌ضابطه و افسارگسیخته به نام شریعت و در نهایت اصلاح وضع موجود و بهره‌گیری بجا از اجتهاد رأی و دیگر اصول تاسیسی، علمای اهل سنت با حمایت حکومت در قرن چهارم هجری، اجماعی تشکیل دادند که به موجب آن، تبعیت و تقلید از یکی از ائمه اربعه تسنن یعنی ابوحنیفه، شافعی، مالک و احمد حنبل را با قید حصر، الزام نمودند.^۲ اگرچه اولین گام در جهت محدودسازی اجتهاد آزاد، در قرن چهارم برداشته شد، اما مسدودسازی کامل باب اجتهاد، در قرن هفتم اتفاق افتاد و عالمان مسلمان در برابر فرمان تقلید از ائمه چهارگانه تسلیم شدند.

از آن به بعد در پیچه اجتهاد آزاد به روی علمای اهل سنت مسدود شد و به جهت الزامات ناشی از تقلید و تبعیت انحصاری از ائمه اربعه فوق‌الذکر، روند تکاملی اجتهاد، که لازمه مطابقت احکام شرعی با مقتضیات روز زندگی اجتماعی مسلمین است متوقف ماند.^۳ گرچه هر از گاهی عالمی روشن بین با درک شرایط بسته زمان و احساس مسئولیت شرعی، اقدام به نگارش دیدگاه‌های نواندیشانه فقهی خود می‌کرد، اما فضای حاکم همچنان منجمد و ایستا بود. همانطور که در نیمه قرن هشتم هجری، علامه شاطبی با تالیف کتاب ارزشمند «الموافقات» و

^۱ جمعی از نویسندگان، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶ ص ۶۰۵.

^۲ حکیم، محمد تقی، الاصول العامه، للفقهاء المقارن، ص ۵۹۹.

^۳ المکارم الشیرازی، ناصر، دائرة المعارف فقه مقارن، ص ۱۴۳.

نظریه پردازی در خصوص مقاصد شریعت، راه را برای پاسخ‌گویی سنجیده به مسائل نوپدید باز کرد، اما متأسفانه این اثر گرانبه‌تر به دلیل شرایط حاکم، قرن‌ها به فراموشی سپرده شد، تا این که در قرن سیزدهم هجری که به گونه‌ای می‌توان آن را قرن بیداری ملل مسلمان و آغاز شکسته شدن انسداد باب اجتهاد نام گذاشت، محمد طاهر بن عاشور از رهبران اصلاح طلب تونس، برای اولین بار آن را چاپ و منتشر نمود.^۱ پس از آن و با بالا گرفتن موج نهضت‌های اصلاح طلبی در سرزمین‌های اسلامی و با عنایت به سرعت تحولات بنیادین علوم بشری، مسلمانان فارغ از تمایزات فرقه‌ای و مذهبی تلاش‌های فراوانی برای نشان دادن جاودانگی و پویایی قوانین اسلام و پاسخگو بودن آن به نیازهای روزآمد انسان انجام دادند، از جمله: اندیشمندان اهل سنت «مقاصد شریعت» را، که پیش از آن متفکرانی همچون ابواسحاق ابراهیم شاطبی و محمد طاهر بن عاشور مطرح کرده بودند، مورد توجه و پی‌گیری جدی قرار دادند، و متفکران امامیه نیز با طرح موضوعاتی مانند: قوانین ثابت و متغیر اسلام^۲ از سوی علامه طباطبایی (ره) و شهید مطهری (ره) و...، تأثیر عنصر زمان و مکان در استنباط احکام از سوی امام

^۱ ال‌ریسونی، احمد، محاضرات فی مقاصد الشریعة، ص ۹۲-۹۱.

^۲ علامه طباطبایی بر این باور است که احکام و مقررات در اسلام به دو بخش ثابت و متغیر تقسیم شده‌اند. احکام ثابت عبارتند از: احکام و قوانینی که حافظ منافع حیاتی انسان است، از نظر اینکه انسان است و در حال دسته جمعی زندگی می‌کند و در هر عصر، در هر منطقه و با هر مشخصاتی که باشد، مانند یک قسمت از عقاید و مقررات که عبودیت و خضوع انسان را نسبت به آفریدگار خود که هیچ‌گونه تغییر و زوالی را به او راه نیست، مجسم می‌سازد و مانند کلیات مقرراتی که به اصول زندگی انسان از غذا، مسکن، ازدواج، دفاع از اصل حیات و زندگی اجتماعی مربوط می‌شوند و انسان برای همیشه به اجرای آن‌ها نیازمند است. این مقررات ثابت اسلام که براساس آفرینش انسان و مشخصات ویژه او استوار است، دین و شریعت اسلامی نامیده می‌شود. احکام متغیر عبارتند از: احکام و مقرراتی که به جنبه موقتی یا محلی یا جنبه دیگر اختصاص دارند و با اختلاف طرز زندگی، اختلاف پیدا می‌کنند، البته این بخش با پیشرفت تدریجی مدنیت و حضرات، تغیر و تبدل قیافة اجتماعات و به وجود آمدن و از بین رفتن روش‌های تازه و کهنه قابل تغییر است. این مقررات متغیر آثار ولایت عامه است که نبی اسلام (ص) و جانشینان و منصوبین (ع) از طرف او، در شعاع مقررات ثابتة دینی و به حسب مصلحت وقت و مکان، آن را تشخیص می‌دهند و اجرا می‌کنند. (طباطبایی، محمد حسین، فراهایی از اسلام، ص ۶۸)

خمینی (ره)^۱ و...، نظریه «منطقه الفراغ» توسط شهید محمد باقر صدر^۲ نقش تاثیرگذاری را در تحول و پویایی فقه و اجتهاد ایفا نمودند و راه را برای فقیهان نواندیش گشودند تا با توجه به تحولات شگفت انگیز در همه عرصه های حیات و زندگی و پدیداری تکنولوژی های نوین و بالتبع بروز مسائل نوپدید و مستحدثه بتوانند نشان دهند که شریعت اسلام در همه عصرها و نسل ها و زمین ها و زمان ها می تواند پاسخگوی نیاز انسان باشد.

با عنایت به این که، توجه به مقاصد شریعت در عملیات اجتهاد و استنباط احکام، نقش مهمی در پویایی فقه و روزآمدی احکام شریعت دارد، این پژوهش در دستور کار قرار گرفت و اکنون تقدیم مخاطبان فرهیخته می گردد. انتظار می رود اساتید بزرگوار، نویسنده را با ارائه نظرات ارزشمندشان مورد لطف قرار دهند.

^۱ تأثیر زمان و مکان در اجتهاد در راستای تغییر موضوعات احکام اجتماعی اسلام است. یعنی اگر در اثر شرایط، مقتضیات زمان و مکان و تحولات جوامع، تغییراتی در موضوعات احکام به وجود آمد و موضوعات به واسطه ویژگی های درونی و بیرونی، شرایط و قیود عوض شد احکام آن قهراً عوض می شود؛ زیرا رابطه میان موضوع و حکم رابطه سبب و مسبب است که با رفتن سبب، مسبب نیز از بین می رود. و یا رابطه شبه علت و معلول است باز هم با رفتن سبب و مسبب است که با رفتن سبب، مسبب نیز از بین می رود. و یا رابطه شبه علت و معلول است: «... زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند. مسأله ای که در قدیم دارای حکمی بوده است به ظاهر همان مسأله در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع و اقتصاد یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند بدان معنا که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرق نکرده است واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم جدیدی می طلبد».

^۲ منطقه الفراغ، نظریه ای است در فقه شیعه که از وجود قلمروی فاقد حکم شرعی در دین خبر می دهد. بر طبق نظریه منطقه الفراغ، دین به حاکم اسلامی اجازه داده است تا در برخی مسائل اجتماعی، با در نظر گرفتن ضوابطی و با توجه به نیازهای هر زمان، حکم و قانون وضع کند. ریشه های این نظریه را می توان در دیدگاه های فقیهان پیش از شهید صدر، به ویژه محمد حسین نائینی دید.